

A EDUCACIÓN SEXUAL NO SISTEMA EDUCATIVO

OPINIÓN DOS ORIENTADORES E ORIENTADORAS DE CENTROS EDUCATIVOS E EDUCADORES E EDUCADORAS DAS VIVENDAS MENTOR

*Rosa Ana Baleirón Baamonde. Colex. n.º 3530
Educatora na VT Casa Valverde (Allariz)*

RESUMO:

Este informe é unha análise da educación sexual que se imparte no sistema educativo formal xunto cunha comparativa da opinión que teñen diversos informantes clave sobre a mesma. Para iso, foi preciso facer unha aproximación á idea de educación sexual e un estudo da situación da educación sexual no sistema educativo a nivel internacional, nacional e autonómico. Tamén se tivo en conta a educación que reciben os menores no sistema de protección, máis concretamente nas vivendas do Programa Mentor. Xunto con isto, elaborouse unha enquisa que lles foi administrada vía correo electrónico a un total de 22 orientadoras e orientadores de centros educativos de Galicia onde se imparte a ESO e a 11 educadoras e educadores das vivendas do programa anteriormente citado. Como conclusión, pódese determinar que as institucións e os profesionais teñen clara a importancia de que os menores reciban educación sexual no sistema educativo, e que apareza incluída no currículo de forma expresa; pero a pesar disto, non se está facendo.

PALABRAS CLAVE:

Educación sexual, sistema educativo, saúde sexual, sexualidade, enfermidades de transmisión sexual.

RESUMEN:

Este informe es un análisis de la educación sexual que se imparte en el sistema educativo formal junto con una comparativa de la opinión que tienen diversos informantes clave sobre la misma. Para eso, fue preciso hacer una aproximación a la idea de educación sexual y un estudio de la situación

de la educación sexual en el sistema educativo a nivel internacional, nacional y autonómico. También se tuvo en cuenta la educación que reciben los menores en el sistema de protección, más concretamente en las viviendas del Programa Mentor. Junto con esto, se elaboró una encuesta que fue administrada vía e-mail a un total de 22 orientadoras/es de centros educativos de Galicia donde se imparte la E.S.O y a 11 educadoras/es de las viviendas del programa anteriormente citado. Como conclusión, se puede determinar que las instituciones y los profesionales tienen clara la importancia de que los menores reciban educación sexual en el sistema educativo, y que aparezca incluida en el currículum de forma expresa; pero a pesar de esto, no se está haciendo.

PALABRAS CLAVE:

Educación sexual, sistema educativo, salud sexual, sexualidad, enfermedades de transmisión sexual.

ABSTRACT:

This report is an analysis of the sexual education that is given in the formal education system, with a comparative of the opinion that diverse key informants have on it. For that purpose, it was necessary to make an initial approach to the idea of sexual education and a study of the situation of the sexual education in the education system worldwide, nationally and regionally. The education that the minors receive in the protection system was also considered in this study, more specifically, in the housings of the Galician introduction programme, *Programa Mentor*. Together with this, a survey was conducted and distributed via e-mail to a total of 22 guidance counselor of educational centres of Galicia where the E.S.O (Spanish Compulsory Secondary Education) is given and to 11 educators of the housings of the program previously mentioned. As a general conclusion, it can be determined that the institutions and the professionals understand the importance of the minors receiving sexual education in the education system, and that it has to be included expressly in the curriculum; however, despite these facts, it is not being done.

KEYWORDS:

Sexual education, educational system, sexual health, sexuality, sexually transmitted diseases.

INTRODUCCIÓN:

Para a Organización Mundial da Saúde (2006, p. 5), a **sexualidade** “é un aspecto central do ser humano, presente ao longo da súa vida. Abarca o

sexo, as identidades e os papeis de xénero, o erotismo, o pracer, a intimidade, a reprodución e a orientación sexual. Vivénciase e exprésase a través de pensamentos, fantasías, desexos, crenzas, actitudes, valores, condutas, prácticas, papeis e relacións interpersoais. Pode incluír todas estas dimensións, pero non todas elas se vivencian ou se expresan sempre. Está influída pola interacción de factores biolóxicos, psicolóxicos, sociais, económicos, políticos, culturais, éticos, legais, históricos, relixiosos e espirituais».

A sexualidade está presente en todo o ciclo vital, pero en cada momento evolutivo presenta unhas características diferenciais. Isto é especialmente relevante na adolescencia. Na evolución sexual do adolescente van entrar en xogo factores como o propio desenvolvemento puberal, a aceptación da imaxe corporal, o descubrimento das súas necesidades sexuais, o desenvolvemento da súa personalidade, a aprendizaxe das relacións sexuais e o establecer un sistema propio de valores sexuais, todo iso mentres están sometidos á presión exercida polo seu grupo de iguais, a situarse no mundo como mozo ou moza e/ou ás reaccións dos pais ante a súa evolución sexual (García-Vega, Menéndez, Fernández e Cuesta, 2012).

Un inicio precoz nas relacións sexuais coitais pode estar relacionado con condutas sexuais de risco, as cales segundo Espada, Quiles e Méndez (2003), lle poden ocasionar danos á súa saúde ou á saúde doutra persoa, especialmente a través da posibilidade de contraer infeccións de transmisión sexual, ou xerar unha situación de embarazo non desexado. É por iso que, segundo Cordón (2008), unha educación sexual adecuada e correcta reduce as condutas sexuais de risco.

A pesar de que a Organización das Nacións Unidas (2010) sinala que todos os individuos deberían ter acceso a unha educación sexual de calidade, a educación sexual non se está desenvolvendo en gran medida posto que non debería reducirse unicamente á transmisión de contidos de carácter biolóxico (por exemplo, o funcionamento dos diferentes aparellos xenitais, as diferentes infeccións de transmisión sexual e as formas para previlas), senón que debería desenvolver habilidades, actitudes e valores para que unha persoa poida desenvolver a súa sexualidade de forma pracenteira (Contreras e Chiclana, 2015; Gavidia, Agud, Talavera, e Pérez, 2013).

Do mesmo xeito, é destacable que a formación do profesorado é fundamental para unha práctica adecuada da educación sexual, posto que en moitos casos son eles os que a imparten. Non só é suficiente con ter nocións de afectividade e sexoloxía, senón que é necesaria a formación neste campo para realizar unha adecuada abordaxe da educación sexual (Martínez, Orgaz, Vicario, González, Carcedo, Fernández e Fuertes, 2011). Un dos sectores profesionais en quen recae a tarefa de abordar a educación sexual é o/a orientador/a dos centros educativos, por medio do Plan de acción tutorial (PAT), a través de charlas ou cursos de formación, habitualmente en coordinación con institucións ou entidades externas (Contreras e Chiclana, 2015; Fallas, Artavia, e Gamboa, 2012).

Por todo o exposto anteriormente, realízase este estudo, que pretende comparar a visión dos orientadores e orientadoras dos centros educativos da Comunidade Autónoma de Galicia, coa que teñen as/os coordinadoras/es das vivendas do programa Mentor, do sistema educativo básico.

I. A EDUCACIÓN SEXUAL

A **educación en sexualidade** foi definida pola UNESCO (2010, p. 2) como “un enfoque culturalmente relevante e apropiado á idade do participante, que ensina sobre o sexo e as relacións interpersoais a través do uso de información cientificamente rigorosa, realista e sen prexuízos de valor. A educación en sexualidade bríndalle á persoa a oportunidade de explorar os seus propios valores e actitudes e desenvolver habilidades de comunicación, toma de decisións e redución de riscos respecto de moitos aspectos da sexualidade”.

Neste sentido, o Parlamento Europeo (2014) pídelles aos Estados membros que garantan que a educación sexual sexa obrigatoria para todos os alumnos nas escolas primarias e secundarias, e que se dedique suficiente atención a esta materia nos programas escolares. Ademais dita que a educación sexual debe incluír a loita contra estereotipos, prexuízos e calquera forma de violencia de xénero e violencia contra as mulleres e as nenas, denunciar e arrojar luz sobre a discriminación por razón de sexo ou orientación sexual, e denunciar as barreiras estruturais a unha igualdade substantiva e en particular á igualdade entre mulleres e homes ou nenas e nenos, así como recalcar o respecto mutuo e a responsabilidade compartida. Algo que volve recalcar no ano 2015, no seu *Informe sobre a estratexia da UE para a igualdade entre mulleres e homes despois de 2015*, onde lles pide á Comisión e aos Estados membros que adopten medidas dirixidas a introducir programas de educación sexual nas escolas e que faciliten o asesoramento e o acceso a métodos anticonceptivos para os mozos e mozas.

En relación á como deberían ser eses talleres ou obradoiros, a UNESCO (2010) no seu informe *Boas prácticas en institucións educativas*, realiza unha serie de recomendacións. O informe recomenda implementar programas que inclúan, como mínimo, doce sesións. É fundamental que estas sesións sexan secuenciadas ao longo de varios anos, xa que a maioría dos programas levados a cabo e que tiveron efectos perdurables no comportamento, consisten en sesións secuenciadas de dous ou tres anos de duración. Ademais cre preciso proporcionarlles aos educadores e educadoras unha formación de calidade, non só novos conceptos e métodos senón para que, os e as docentes, distinguan entre os seus valores persoais e as necesidades de saúde do estudantado, alentándoos a ensinar o currículo na súa totalidade e con estrito apego ao seu contido, non en forma selectiva.

Se se mira cara a Europa, a educación sexual suxeita a un plan de estudos formal ten unha historia de máis de medio século, máis longa que en calquera outra parte do mundo. Iniciouse oficialmente en Suecia, cando o

tema se converteu en obrigatorio para todas as escolas en 1955. Nos anos 1970 e 1980, moitos máis países de Europa occidental adoptaron a educación sexual, os primeiros foron os países escandinavos, pero tamén noutros lugares como Alemaña en 1968, Austria en 1970, Países Baixos e Suíza. Algo que non aconteceu nos países do sur de Europa, especialmente Portugal e España, onde o desenvolvemento de políticas de educación sexual está máis atrasado debido ao xurdimento de fundamentalismos (políticos, culturais e relixiosos) en diferentes esferas públicas.

II. A EDUCACIÓN SEXUAL NO SISTEMA EDUCATIVO ESPAÑOL

No sistema educativo español, a educación sexual como tal, non aparece recollida no currículo de ningún dos niveis dos que se compón. Si aparece recollido no Real decreto 1105/2014, do 26 de decembro, polo que se establece o currículo básico da ESO e do bacharelato, como obxectivo da educación secundaria obrigatoria, coñecer e aceptar o funcionamento do propio corpo e o dos outros, respectar as diferenzas e coñecer e valorar a dimensión humana da sexualidade en toda a súa diversidade.

Isto vai en contra do que dita a Lei orgánica 2/2010, do 3 de marzo, de saúde sexual e reprodutiva e da interrupción voluntaria do embarazo, na que o Capítulo III, está dedicado ás medidas no ámbito educativo. O artigo 9 establece que, o sistema educativo, contemplará a formación en saúde sexual e reprodutiva, como parte do desenvolvemento integral da personalidade e da formación en valores, facendo unha promoción da visión da sexualidade en termos de igualdade e corresponsabilidade entre homes e mulleres con especial atención á prevención da violencia de xénero, agresións e abusos sexuais; recoñecendo e aceptando a diversidade sexual; o desenvolvemento harmónico da sexualidade acorde coas características da xente nova; a prevención de enfermidades e infeccións de transmisión sexual e especialmente do VIH; a prevención de embarazos non desexados, no marco dunha sexualidade responsable; e por último e máis importante, garantizará a incorporación da formación en saúde e saúde sexual e reprodutiva ao sistema educativo.

Ademais da Lei 2/2010, no ano 2011 o Ministerio de Sanidade, Política Social e Igualdade, elaborou unha Estratexia Nacional de Saúde Sexual e Reprodutiva, que ten como primeiro obxectivo para a promoción da saúde sexual, facilitarlle á poboación información e educación para a saúde sexual desde unha visión holística, considerando as relacións de xénero ademais das necesidades e/ou situacións específicas dos distintos grupos poboacionais e os diferentes contextos de vulnerabilidade (grupos etéreos, discapacidades, opcións e orientacións sexuais, identidades de xénero, persoas con VIH, migración, violencia sexual). Así como potenciar, no marco do ámbito educativo, a educación sexual na infancia e adolescencia, de acordo co nivel de desenvolvemento de cada idade, tomando como referencia a visión holística da sexualidade e a diversidade.

Segundo Bejarano e Mateos (2015) analizando os preámbulos das distintas leis educativas españolas das últimas décadas, pódese observar unha evidencia clara da escasa vocación que existe no sistema educativo español por un tipo de educación, como é a afectivo-sexual, que entronca directamente cun aspecto íntimo da personalidade humana.

A competencia en materia de educación correspóndelle ao Ministerio de Educación, Cultura e Deporte, e en ningunha etapa escolar hai nada concreto de educación sexual. Esta aparece entroncada en materias como Coñecemento do Medio de 5.º e 6.º de primaria, Educación para a Cidadanía de 6.º de primaria, ou en Bioloxía en 3.º da ESO. Isto supón, como sinala o Observatorio da Saúde da Muller (s.d.) que os profesores lle falarán ao alumnado “dos aparellos reprodutores masculino e feminino, talvez das enfermidades de transmisión sexual e dos métodos anticonceptivos e, se hai sorte, do funcionamento do preservativo. Pero adóitase facer de forma tal que os contidos se ven reducidos ás súas expresións máis instrumentais e anatómicas, sen tocar as diversas expresións persoais, emocionais, actitudinais etc., que leva a sexualidade na adolescencia e a mocidade”.

Pódese extraer que como no sistema educativo non hai referencias claras á sexualidade, os adolescentes buscan información noutros lugares. Segundo a Enquisa Nacional de Hábitos Sexuais (INE, 2003) cunha mostra de 10.338 suxeitos, a fonte de información á que acoden os mozos son os irmáns ou amigos (38,2 %); os pais (16,9 %); a parella (15,4 %); os profesionais sanitarios e educadores (13,6 %); os medios audiovisuais (televisión, vídeos, radio, libros, revistas ou xornais) (10,6 %); e un 5,2 % dos mozos manifestou que non obtivera información sexual de ningunha fonte.

En relación co papel como fonte de información dos medios audiovisuais, segundo sinalan Larrañaga, Martí e Bacigalupe (2014), na actualidade toman relevancia as novas fontes de información sobre sexualidade, as redes sociais e internet. Estes autores poñen de manifesto que esta situación é un risco potencial e advirten de que a pornografía, de fácil acceso en internet, estase erixindo nunha fonte relevante de coñecemento sobre sexualidade entre a mocidade, cuxos contidos reproducen estereotipos machistas, violentos e pouco tolerantes coa diversidade sexual. Polo tanto recalcan a importancia de incidir na educación sexual e afectiva dunha forma integral e integrada.

III. A EDUCACIÓN SEXUAL EN GALICIA

III.1. Programa Quérote+

O plan Proxecta é unha iniciativa da Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria, recollida na Resolución do 17 de xuño de 2015 pola que se regula o plan Proxecta e se establecen as bases para a participación dos centros docentes sostidos con fondos públicos dependentes desta consellería durante o curso escolar 2015/2016, en colaboración con

diferentes organismos. Está dirixida a fomentar a innovación educativa nos centros a través de programas educativos que desenvolvan as competencias clave como eixe do currículo e os elementos transversais, nos cales se inclúe a educación en valores. En colaboración coa Consellería de Política Social e coa Dirección Xeral de Xuventude, Participación e Voluntariado nace o programa *Quérote+*. Este programa proponlles aos centros participantes o desenvolvemento dun proxecto que desenvolverán conxuntamente alumnado e profesorado de 3.º da ESO co fin de traballar a educación afectivo-sexual. Conta dúas modalidades: Socializando e Coñecéndonos, e neste último é no cal se abarca a afectividade e a sexualidade. A este programa pódense acoller ata un máximo de 70 centros, nos cales, durante o curso 2015-16, só en 47 se imparte a modalidade Coñecéndonos. Este programa, como se recolle no Plan estratéxico de xuventude de Galicia 2014-2016, conta cun orzamento de 61.696,98 €.

III.2. Entidades de iniciativa social

Moitas entidades de iniciativa social organizan obradoiros ou talleres de sexualidade que os centros poden contratar. Estes obradoiros non son excluíntes cos do programa *Quérote+*. A continuación amósanse dous exemplos.

III.2.1. Cruz Vermella Xuventude

Cruz Vermella ten en marcha o programa “Educación para a Saúde”¹, non cal un dos módulos é de Saúde Sexual. Neste módulo abórdanse:

- Conceptos xerais: saúde, sexualidade e saúde sexual (sexo, sexualidade, anatomía e fisioloxía, identidade sexual, orientación do desexo), embarazos non planificados, infeccións de transmisión sexual (mecanismos de transmisión e bases para a súa prevención), VIH e Sida (vías de transmisión do VIH, prevención da infección por VIH, detección da infección por VIH e o VIH e Sida no mundo).
- Sociedade, ITS e Sexualidade: prexuízos, estereotipos e mitos.
- Habilidades individuais e sociais: autoestima, comunicación, capacidade analítica e crítica, autonomía na toma de decisións, resistencia á presión grupal, empatía e asertividade.
- Recursos. Métodos para a prevención (ordinarios e de emerxencia) e fontes de información e asesoramento.

Este proxecto está destinado para mozos e mozas de entre 14 e 20 anos. Eles ofrécenlles o proxecto aos centros educativos e son os propios

¹ Información facilitada por Cruz Vermella Xuventude Galicia vía correo electrónico.

centros os que escollen a que curso ou cursos se lle imparte. Contan ademais, cunha páxina web onde se poden deixar dúbidas www.prev20.es.

III.2.2. Programa Conecta-Aleida

O obxectivo xeral do programa é promover valores para a vivencia dunha sexualidade plena e satisfactoria que favoreza o desenvolvemento integral da persoa. Estes obradoiros impártense ao alumnado de 3.º ou 4.º da ESO en 4 sesións de 50 minutos cada unha.

Entre os obxectivos específicos do taller atópanse:

- Distinguir entre relacións coercitivas (abuso e coerción) das que non o son.
- Eliminar as crenzas sobre determinadas prácticas sexuais.
- Informarse sobre as vantaxes do uso de métodos anticonceptivos.
- Permitir a abordaxe da sexualidade dende un punto de vista máis global e non soamente dende os perigos, senón máis ben dende as posibilidades.
- Coñecer a maneira de vivir a sexualidade en diferentes culturas.

III.3. CONCELLOS

Algúns concellos organizan talleres afectivo-sexuais propios que imparten ben nos colexios ou nas propias dependencias do concello. Xeralmente estas actividades contan co presuposto das subvencións destinadas ás entidades locais de Galicia para a promoción da información xuvenil e para a realización de actividades dirixidas á xuventude no ámbito da educación non formal e da participación. Estas subvencións contaron cun crédito orzamentario de 600.000 € no ano 2015 e foron concedidas a 210 concellos, sendo a concesión máxima de 3.000 € e a mínima de 735 €, como se reflicte na Resolución do 15 de febreiro de 2016 pola que se procede á publicación das subvencións concedidas en virtude da Orde do 30 de marzo de 2015 pola que se aproban as bases que rexen as subvencións destinadas ás entidades locais de Galicia para a promoción da información xuvenil e para a realización de actividades dirixidas á xuventude no ámbito da educación non formal e da participación durante o ano 2015, e se procede á súa convocatoria.

III.3.1. Concello de Narón, programa “Dame un Toke”

O Servizo Sociocomunitario do Concello de Narón², elabora todos os anos unha programación de recursos educativos de apoio á escola, que abranguen unha serie de propostas educativas dirixidas aos centros de ensino do municipio. Na área de educación para a saúde, ofertamos os obradoiros

² <http://dameuntoke.naron.es/es/talleressalud>

de educación afectivo sexual, que dirixen a 2.º de ESO de todos os centros educativos de Narón. Nestes obradoiros trabállase cos e coas menores: a prevención de embarazos non desexados, coñecementos das ETS, roles e estereotipos de xénero, métodos anticonceptivos e as crenzas erróneas acerca da sexualidade. Cada grupo realiza un obradoiro composto por 4 sesións de 50 minutos cada unha en horario lectivo.

A maiores deste recurso, este curso escolar empezaron a funcionar as asesorías de sexualidade que son espazos de consulta dirixidos por un/unha profesional que resolve, un día á semana durante o tempo do recreo, todas as dúbidas que os/as escolares formulen a nivel afectivo-sexual. Nestes momentos funcionan tres asesorías de sexualidade: no IES As Telleiras, IES Terra de Trascancos e CPI O Feal que atenden consultas de toda a poboación escolar.

Na seguinte táboa recóllese un resumo das entidades anteriormente citadas, onde se pode ver a cantos centros acoden, e información dos talleres e obradoiros que imparten. Así vemos que estes teñen unha duración media de 200 minutos e 3 sesións, e que todos se imparten na ESO.

Táboa 1.

Resumo dos talleres ou obradoiros.

PROGRAMA/ENTIDADE	N.º DE CENTROS	N.º DE SESIÓNS	MINUTOS POR SESIÓN	N.º TOTAL DE MINUTOS	CURSOS
Quérote+	47	2	50	100	3.º ESO
Cruz Vermella Xuventude	93	3	120	360	1.º ESO ata bacharelato
Conecta-Aleida	11	4	50	200	3.º e 4.º ESO
Dame un Toke	13	4	50	200	2.º ESO

IV. A EDUCACIÓN SEXUAL NOS CENTROS DE MENORES

Nos centros de menores, os educadores fanse cargo da educación integral dos menores de idade atendidos. Polo tanto, esta tarefa, ampla e sen dúbida complexa, inclúe a preparación dos nenos, nenas, mozos e mozas, en todos aqueles aspectos básicos que son indispensables para o seu desenvolvemento como adultos.

Ao lles preguntar aos educadores se existe un programa ou unha práctica establecida de formación sexual para os adolescentes, a resposta é que non nun 95 % destes servizos avaliados (MSSSI, 2008). Os educadores

responden que non se evita o tema e que se aconsella ou se informa cando sae o tema, pero non existe un plan de información estruturado ou previsto.

Do estudo realizado por García Ruíz, Fernández del Valle, Franco, De Dios, e Suárez (2001), *Coñecementos, actitudes e comportamentos relacionados coa transmisión sexual do VIH en mozos residentes en Centros de Menores de Asturias, País Vasco e Castela León*, poden extraerse algunhas conclusións: reflectíase unha visión máis xenitalizada da sexualidade nos mozos, considerando os xenitais como a principal fonte de pracer, mentres que as mozas refiren unha maior diversificación corporal das zonas eróxenas; existía confusión en canto ao risco percibido nas diferentes prácticas sexuais e na percepción de risco asociada ás prácticas de penetración anal e bucoxenital; o 32.2 % da mostra afirmaba non usar o preservativo na súa última relación sexual realizando algunha práctica de risco (penetración anal, vaxinal ou bucoxenital). Por outra banda ao longo do desenvolvemento do estudo de investigación detectouse, por parte dos educadores, a existencia dunha clara demanda de traballar en aspectos relacionados coa educación sexual dos mozos residentes en centros adaptada á súa realidade.

Gómez-Zapiain (2005), sinala que a seguridade do apego pode ser considerada como un factor de protección, as persoas máis inseguras ou cunha historia caracterizada por carencias afectivas serían máis vulnerables ao risco. O feito de vivir no domicilio familiar ou emancipado é outra das variables que inflúe e os mozos e mozas que viven coas súas familias teñen prácticas máis seguras (García Ruíz e Suárez Álvarez, 2007).

Tendo en conta isto, os adolescentes en acollemento residencial mostran un perfil particular relacionado coas situacións de abandono ou malos tratos que sufriron nas súas relacións familiares e coas figuras de apego (Fernández Del Valle e Fuertes, 2000), o que lles pode facer estar expostos a maiores prácticas de risco, como é a non utilización do preservativo. Só un 63,7 % dos menores en centros usou condón na primeira relación sexual con penetración, fronte ao 83 % que din utilizalo na súa primeira relación con penetración vaxinal ou anal (García Ruíz e Suárez Álvarez, 2007).

Polo tanto coincidiríase en acordar a necesidade dunha educación sexual planificada (MSSSI, 2008; e Bravo e Fernández del Valle (Coords.), 2009), xa que se trata de grupos que levan a cabo en maior medida prácticas de risco.

IV. PROGRAMA MENTOR

O obxectivo do Programa Mentor é a integración sociolaboral dos mozos e mozas entre 16 e 25 anos, tutelados, ex-tutelados, en garda, con medidas xudiciais ou usuarios doutros programas dependentes do órgano xestor. Un dos obxectivos prioritarios que se perseguen co servizo e o de preparar os mozos e mozas, que así o determinen os equipos técnicos do

menor dos departamentos territoriais da Consellería de Política Social, para a vida independente a través da estancia por tempo suficiente nos recursos residenciais de apoio continuado e de apoio asistido postos a disposición pola entidade adxudicataria para inserción sociolaboral, nos que se desenvolvan habilidades de preparación á vida independente. O perfil dos participantes no programa Mentor son mozos e mozas entre os 16 e 25 anos (con carácter xeral entre os 16 e os 21 anos, e en situación excepcionais de 21 a 25 anos).

O programa conta con 9 recursos de apoio á inserción repartidos por toda Galicia, onde ofrecen un total de 54 prazas.

- Vivenda Tutelada A Coruña.
- Vivenda Tutelada Santiago de Compostela.
- Vivenda Tutelada Lugo.
- Vivenda Tutelada Pontevedra.
- Vivenda Tutelada Vigo.
- Vivenda Tutelada Ourense.
- Vivenda Tutelada Casa Valverde (Allariz).
- Vivenda Asistida de Vigo.
- Vivenda Asistida de Ourense.

V. METODOLOXÍA

V.1. Obxectivo

Xeral

- Analizar a educación sexual que se imparte no sistema educativo formal e facer unha comparativa coa opinión que teñen os informantes clave sobre esta.

Específicos

- Estudar o papel da educación sexual no sistema educativo básico.
- Analizar a opinión das orientadoras e orientadores dos centros educativos sobre a educación sexual que se imparte no sistema educativo básico.
- Analizar a opinión das educadoras e dos educadores das vivendas do programa Mentor, sobre a educación sexual que se imparte no sistema educativo básico.

V.2. Poboación obxecto de estudo

Para acadar o obxectivo xeral desta investigación contouse coa colaboración dos informantes clave. Estas son persoas que, pola súa implicación directa coa educación dos mozos e mozas, teñen unha visión de conxunto e próxima da situación da educación sexual que estes reciben. Este grupo quedou formado por un total de 33 persoas:

- 22 orientadores ou orientadoras de centros educativos de Galicia, onde se imparte ESO.
- 11 coordinadores ou coordinadoras das vivendas tuteladas e asistidas do programa Mentor, así como técnicos de inserción laboral do programa.

O tipo de mostraxe que se empregou foi estratéxico, e dicir, seleccionouse unha mostra onde a poboación responde a criterios acordados cos obxectivos da investigación.

V.3. Técnicas de recollida de datos

Para o estudo da opinión dos informantes clave, elaborouse unha enquisa empregando o formulario de Google Drive³ a cal foi administrada vía correo electrónico a 128 centros educativos de Galicia (50 da provincia da Coruña, 16 de Lugo, 14 de Ourense e 48 de Pontevedra), e a 14 técnicos/as de inserción laboral (TIL) e educadores/as de vivenda do programa Mentor.

V.4. Tratamento de datos

O tratamento de datos realizouse de forma manual a través da utilización dunha folla de cálculo, dende a cal se fixo o recuento dos datos obtidos para a posterior elaboración de táboas que permiten a análise destes.

VI. RESULTADOS

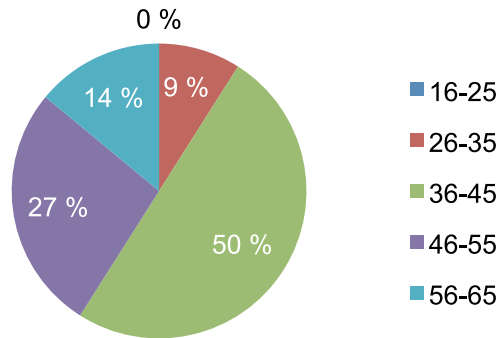
VI.1. Opinión dos orientadores e das orientadoras dos centros.

Este grupo quedou formado por un total de 22 orientadores e orientadoras. A súa opinión foi recollida nunha enquisa, realizada cos formularios de Google Drive que se administrou través de correo electrónico a 128 centros de toda a comunidade dos cales só 22 contestaron a enquisa.

As persoas enquisadas foron na súa maioría mulleres (77,3 %), e a metade teñen entre 36 e 45 anos como se recolle na seguinte figura.

³ docs.google.com/forms

Figura 1. Idade das orientadoras e dos orientadores enquisados.

Tratouse no envío das enquisas que este fose proporcional, tanto na localización do centro, como a titularidade deste. Na Táboa 2, na seguinte páxina, hai unha relación entre a localización dos centros e a súa titularidade. Como se pode observar a maioría das persoas que contestaron foron da provincia da Coruña (59,1 %), e a titularidade do centro no que traballan é fundamentalmente pública (81,8 %).

Táboa 2.

Distribución e titularidade dos centros.

	PÚBLICA			CONCERTADA			PRIVADA			NS/NC			TOTAL	
	N.º	% V	% H	N.º	% V	% H	N.º	% V	% H	N.º	% V	% H	N.º	%
A CORUÑA	10	55,5	76,9	2	66,7	15,4	-	-	-	1	100,0	7,7	13	59,1
LUGO	2	11,1	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	9,1
OURENSE	3	16,7	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	13,6
PONTEVEDRA	3	16,7	75,0	1	33,3	25,0	-	-	-	-	-	-	4	18,2
TOTAL	18	100,0	81,8	3	100,0	13,6	-	-	-	1	100,0	4,6	22	100,0

Ante a pregunta “Segundo a súa opinión, cre que os obradoiros ou talleres que se imparten no sistema educativo básico cumpren co obxectivo de dotar os menores das ferramentas necesarias para facer fronte a unha sexualidade sa?”, un 36,4 % contestou que non. As carencias que cren que ten o sistema educativo son que non se aborda a temática da identidade sexual e que deberían tratar a educación emocional e a afectividade. Tamén sinalan que debería ter unha maior duración e prolongarse durante o tempo, non quedar nunha acción puntual, ademais de que debería ter un peso maior no currículo académico. Contestaron ademais, que deberían ser menos teóricos e máis formativos. Unha das persoas opina que se dá moita información que os rapaces non saben procesar.

Cando se lles pregunta pola efectividade das titorías que se realizan nas vivendas tuteladas, chama a atención que un 31,8 % non saiba ou non teña coñecemento de como funcionan as titorías nas vivendas. Pódese pensar que o 45,5 % das persoas que non contestaron, foi pola mesma razón. As demais persoas que opinan que son máis efectivas (22,7 %), falan do traballo individualizado e polo tanto, como son máis próximas, adáptanse á realidade dos participantes e estes teñen unha maior participación, ademais que son a tempo completo e continuadas.

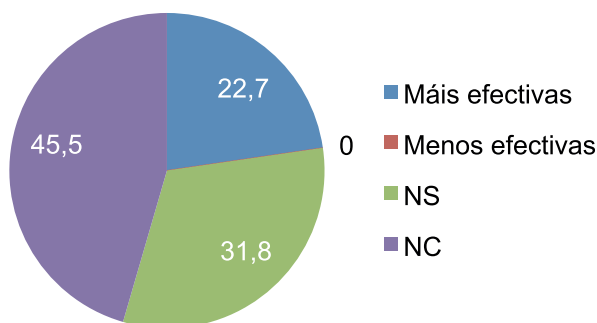

Figura 2. Opinión das orientadoras e orientadores sobre a efectividade das titorías nas vivendas tuteladas.

Ante a pregunta “*Considera que os talleres ou obradoiros que se cursan no sistema educativo básico se imparten nas idades axeitadas?*”, un 31,8 % opina que non. Todos opinan que se deberían impartir en idades máis temperás do que se está a facer. Dentro deste grupo, un 28,6 % opina que debería empezar dende 1.º da ESO, e que se deben incluír xa aspectos afectivos e tratar a prevención de situacións de violencia de xénero. Un 14,2 % opina que se deberían empezar no segundo ciclo de primaria, empezando polos cambios físicos, e outro 28,6 % opinan que se debería tratar dende a educación infantil, afondando na educación emocional, no trato entre iguais e no desenvolvemento da sexualidade con dinámicas axeitadas a cada idade, para que isto repercuta positivamente no futuro e na vida sexual sa de cada persoa.

Cando se pregunta polas veces que acode o alumnado a realizar preguntas sobre sexualidade, un 4,5 % NS/NC. Do resto dos enquisados un 27,3 % di que non acode nunca. De media, segundo din os enquisados/as, o alumnado acode a realizar preguntas 5,3 veces durante o ano escolar. O tipo de preguntas que fan adoitan ser a maioría sobre a utilización de métodos anticonceptivos, sobre posibles embarazos, sobre a orientación sexual e tamén sobre as relacións e problemas de parella.

Algunha das respostas á pregunta anterior, expresa que o alumnado non adoita facer preguntas de tipo sexual. E así queda reflectido na Figura 3, onde ninguén sinalou os orientadores do centro como un posible recurso que empreguen os adolescentes para resolver as súas dúbidas. A maioría (81,8

%) opina que as dúbidas se lles seguen preguntando ás amizades e o grupo de iguais, aínda que opinan que algunhas (13,6 %) se realizan a recursos ou organizacións especializadas.

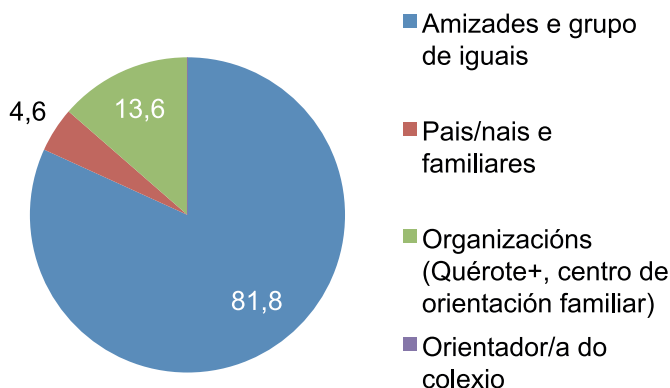

Figura 3. Opinión sobre ante quen acudiría un adolescente ante unha dúbida de índole sexual para resolvela?

Para cambiar esta situación, son moitos os cambios que farían os enquisados para conseguir que os adolescentes consultara en maior medida as súas dúbidas a profesionais. A maioría (36,4 %) opina que se deberían impartir máis talleres e obradoiros sobre sexualidade, pero non só ó alumnado, senón tamén aos profesores. O 27,3 % opina que se debería normalizar o tema tabú da sexualidade, e que debería haber un clima máis próximo e de confianza entre os adolescentes e os profesionais. Un 18,2 % opina que se debería dar máis información sobre sexualidade e sobre os recursos, e a unha idade máis temperá. Os restantes enquisados (13,6 %) opinan que se debería facilitar o acceso a estes recursos, que se debería incluír unha materia sobre sexualidade ó currículo escolar, e que deberían ser os pais os primeiros en facilitar información e logo os demais recursos. O 4,5 % NS/NC.

Cando se lles pediu a súa conformidade ante a afirmación: «*Dar información sobre temas sexuais, fomenta a promiscuidade e comezan antes as relacións sexuais*», un 90,9 % respondeu que non estaba nada de acordo, pero un 9,1 % respondeu que estaba algo de acordo con ela.

Ante a pregunta de «*Qué mellorarían ou cambiarían da educación sexual que se imparte?*», o 27,2 % NS/NC. O 18,2 % opinan que se debería impartir menos teoría e máis práctica así como abordar os roles, as relacións de parella, a afectividade e a identidade sexual. Un 13,6% sinala que se debería dedicar máis tempo aos talleres e obradoiros, ser máis continuados ao longo do curso e estar integrados no currículo escolar. Como en respostas anteriores, seguen a recalcar a idea de que se debe cambiar a idea do sexo como tabú e que se debe abordar sen prexuízos. Algúns e algunhas quíxanse da falta de recursos, xa que se non participan no plan Proxecta non teñen

posibilidade de dar este tipo de obradoiros. Indican que se debería empezar a falar de sexualidade a unha idade máis temperá e dun xeito planificado. Tamén sinalan que se debería desligar a ideoloxía de xénero da connotación política.

VI.2. Opinión dos educadores e educadoras das vivendas Mentor

Este grupo quedou formado por un total de 11 persoas. A súa opinión foi recollida nunha enquisa, realizada cos formularios de Google Drive, que se administrou a través de correo electrónico ás vivendas tuteladas e asistidas do programa Mentor.

As persoas enquisadas foron na súa maioría mulleres (72,7%). A maioría dos e das enquisadas teñen entre 26 e 35 anos como se recolle na Figura 4.

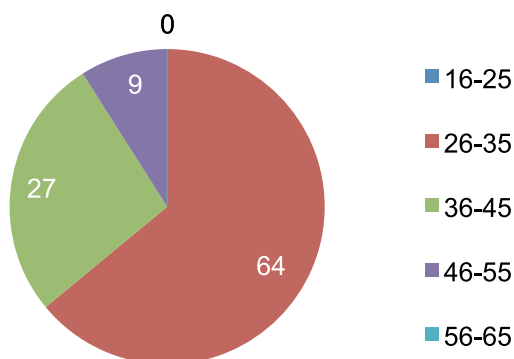

Figura 4. Idade das educadoras e educadores enquisados.

As enquisas enviáronse a todas as vivendas do programa Mentor, e aos técnicos de inserción laboral. En resumo a localización das persoas que traballan no programa quedou así.

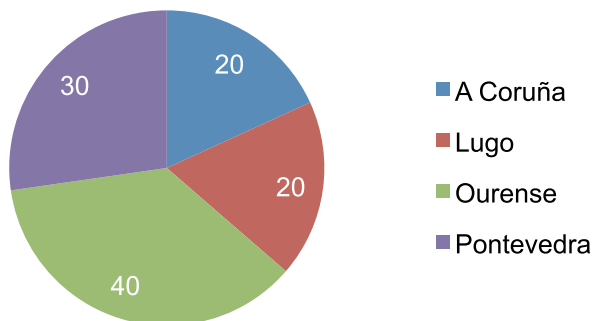

Figura 5. Lugar de traballo das educadoras e educadores.

Ante a pregunta “Segundo a súa opinión, cre que as titorías e actividades que se realizan nas vivendas sobre sexualidade, cumpren co

obxectivo de dotar os menores das ferramentas necesarias para facer fronte a unha sexualidade sa?”, o 100 % dos/as enquisados/as contestaron que si.

Cando se lles pregunta se pensan se as titorías que se realizan nas vivendas tuteladas son máis efectivas que os talleres ou obradoiros, o 63,6 % responde que ambas as accións son complementarias e precisas. O 36,4 % restante, opina que son máis efectivas, debido a que se adaptan as demandas individuais de cada participante, e tamén pola proximidade do equipo educativo.

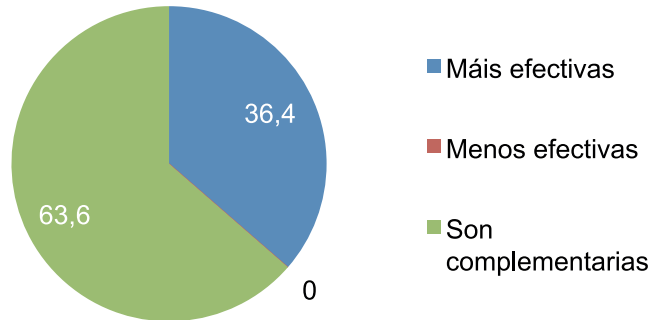

Figura 6. Opinión das educadoras e educadores sobre a efectividade das titorías nas vivendas tuteladas.

Ante a pregunta “*Considera que os talleres ou obradoiros que se cursan no sistema educativo básico se imparten nas idades axeitadas?*”, o 36,4 % opina que non. Todos opinan que se deberían impartir en idades máis temperás do que se está a facer, e tratar temas como a afectividade e a identidade sexual. Unha das resposta fixa esta idade de inicio nos 8 anos e di que se deben axustar as intervencións ás idades dos rapaces. Unha das persoas enquisadas sinala que non ten coñecementos sobre a educación sexual que se imparte no sistema educativo.

Cando se pregunta polas veces que acoden os participantes a realizar preguntas sobre sexualidade, un 36,4 % di que acoden 10 veces ou máis ao ano. De media, segundo din as persoas enquisadas, acoden a realizar preguntas 6,8 veces durante o ano. En canto aos talleres e obradoiros que se realizan nas vivendas, a media son 7,8 por ano. O tipo de preguntas que fan adoitan ser a maioría sobre a utilización de métodos anticonceptivos, enfermidades de transmisión sexual, posibles embarazos e sobre as relacións e problemas de parella.

A totalidade das persoas enquisadas opina que ante unha dúbida de carácter sexual, os adolescentes seguen preguntándolles ás amizades e o grupo de iguais.

Son moitos os cambios que farían os enquisados para conseguir que os adolescentes lles consultaran en maior medida as súas dúbidas aos

profesionais. A maioría (72,7 %) opina que se debería normalizar o tema da sexualidade en todos os eidos, para que perdan os medos que a propia sociedade impón (dor nas relacións, embarazos non desexados, enfermidades de transmisión sexual etc.). O 27,3 % restante opina que debería haber un clima máis próximo e de confianza entre os adolescentes e os profesionais, e que estes últimos deberían ter unha actitude natural ante o tema.

Cando se lles pediu a súa conformidade ante a afirmación «*Dar información sobre temas sexuais, fomenta a promiscuidade e comezan antes as relacións sexuais*», un 81,8 % respondeu que non estaba nada de acordo, pero un 18,2 % respondeu que estaba algo de acordo con ela.

Ante a pregunta de que mellorarían ou cambiarían da educación sexual que se imparte, opinan que se debería impartir menos teoría e máis práctica así como abordar os roles, as relacións de parella, a afectividade e o xénero e a identidade sexual, e que se debería centrar nos novos tipos de relacións que se establecen a través das redes sociais. Tamén sinalan que se debe cambiar a idea do sexo como tabú e que se debe abordar sen prexuízos. Moitos e moitas enfocan o problema na actitude das persoas adultas, na pouca formación dos profesionais e na nula implicación dos recursos sociais (familias, recursos sociocomunitarios públicos, educativos etc.). Din, ademais, que se debería introducir a educación sexual como cuestión transversal dentro dunha visión ecosocial.

DISCUSIÓN E CONCLUSIÓN

Como se puido ver no apartado I e II deste informe, son moitas as recomendacións e obrigas que formulan as administracións tanto europeas como españolas: o Parlamento Europeo (2014, 2015) pídelles aos Estados membros que garantan que a educación sexual sexa obrigatoria para todos os alumnos nas escolas primarias e secundarias; a Lei orgánica 2/2010, do 3 de marzo, de saúde sexual e reprodutiva e da interrupción voluntaria do embarazo, garante a incorporación da formación en saúde e saúde sexual e reprodutiva ao sistema educativo; a Estratexia nacional de saúde sexual e reprodutiva (2011), ten como primeiro obxectivo para a promoción da saúde sexual, facilitarlle á poboación información e educación para a saúde sexual. A pesar de todo isto, a educación sexual segue a ser invisible no currículo do sistema educativo español; non hai ningunha materia onde se aborde explicitamente, senón que se imparte dentro doutras e sempre baixo a decisión do docente de canto falar sobre ela ou se non facelo. Isto é algo que recalcan case todos os profesionais enquisados, a necesidade de introducir a educación sexual como cuestión transversal dentro dunha visión ecosocial e piden por unha maior dedicación aos talleres e obradoiros, ademais de ser máis continuados ao longo do curso e estar integrados no currículo escolar.

Como non existe un plan estruturado do que se debería dar e como se debería impartir a educación sexual, todo queda a cargo dos profesores. Pero para ensinar educación sexual non é suficiente con ter nocións de afectividade e sexoloxía, como indican Martínez et. al. (2011) e o Observatorio da Saúde da Muller (s.d.). É necesaria a formación do profesorado, así o pensan tamén os/as orientadores/as concordando polo dito pola UNESCO (2010), a cal cre preciso proporcionarlles aos educadores e educadoras unha formación de calidade, non só para que afronten os novos conceptos e métodos senón para que distinguan entre os seus valores persoais e as necesidades de saúde dos e das estudantes. Neste sentido, as temáticas a abordar non se deberían quedar só no puramente biolóxico ou físico, senón que se deben tratar os estereotipos, a igualdade e corresponsabilidade entre homes e mulleres (Parlamento Europeo (2014), Lei orgánica 2/2010); e ademais, as orientadoras e orientadores e educadoras e educadores, sinalan que é preciso abordar a educación emocional e a afectividades, os roles, as relacións de parella, a identidade sexual e os novos tipos de relacións que se establecen a través das redes sociais.

En canto á duración deses talleres ou obradoiros de educación sexual, a UNESCO (2010) no seu informe *Boas prácticas en institucións educativas*, recomenda como mínimo, que estean compostos, como mínimo, de doce sesións e que haxa unha continuidade ao longo de varios anos. Se observamos a Táboa 1, verase que a media dos programas consultados, está nas 3 sesións de duración. Se se compara este dato co que facilitan os e as educadores e educadoras das vivendas (realizan nas vivendas de media 7,8 talleres por ano) pódese entender porque un 22,7 % dos/as orientadores/as e un 36,4 % dos/as educadores/as, opinan que son máis efectivas as titorías das vivendas debido ao traballo individualizado nestas, e a que se traballa dunha maneira máis exhaustiva. Isto tamén se ve reflectido en que o 100 % das educadoras e educadores, opinan que as titorías cumpren co obxectivo de dotar os menores das ferramentas necesarias para facer fronte a unha sexualidade sa, fronte ao 64,6 % das orientadoras e orientadores que opinan que os talleres e obradoiros o son.

Un inicio precoz nas relacións sexuais coitais pode estar relacionado con condutas sexuais de risco segundo Espada, Quiles e Méndez (2003). Tendo en conta que os adolescentes en acollemento residencial están máis expostos a maiores prácticas de risco, como é a non utilización do preservativo (Fernández Del Valle e Fuertes, 2000; García Ruíz e Suárez Álvarez, 2007), faise imprescindible impartir educación sexual a idades cada vez máis temperás para poder adiantarse ao inicio das primeiras relacións. Ademais de impartir unha educación sexual planificada (MSSSI, 2008; e Bravo e Fernández del Valle (Coords.), 2009) no sistema de protección.

Este dato aseméllase ao manifestado por un 31,8 % das orientadoras e orientadores e un 36,4 % das educadoras e educadores que non están de acordo coa idade na que se imparten a maioría dos talleres e obradoiros de sexualidade no sistema educativo. Opinan que se deben incluír, ademais dos

puramente sexuais, aspectos afectivos e tratar a prevención de situacións de violencia de xénero, afondando na educación emocional, no trato entre iguais e no desenvolvemento da sexualidade con dinámicas axeitadas a cada idade, para que isto repercuta positivamente no futuro e na vida sexual sa de cada persoa.

Ante a ausencia no currículo dunha materia que aborde esta temática, os adolescentes buscan outras fontes de información. O INE (2003) sinalaba que acoden na busca de información, principalmente, ante os irmáns ou amigos, algo que tamén opina o 81,8 % das orientadoras e orientadores e o total das educadoras e educadores. Hai que ter en conta que a adolescencia é unha etapa onde o grupo de iguais exerce unha gran presión (García-Vega, Menéndez, Fernández e Cuesta, 2012), o que podería indicar que os adolescentes lle preguntaran a información ao grupo de iguais, para desenvolver condutas sexuais que sexan aceptadas nel. Isto pode supoñer que a información que teñan non sexa veraz e dea lugar a practicar condutas de risco. Para cambiar isto e conseguir que a fonte principal de información sexan os profesionais, o 27,3 % das orientadoras e orientadores, 100 % das educadoras e educadores opina que se debería normalizar o tema tabú da sexualidade en todos os eidos para que perdan o medo, e que debería haber un clima máis próximo e de confianza entre os adolescentes e os profesionais, e que estes últimos deberían ter unha actitude natural ante o tema.

Como conclusión de todo o anteriormente exposto, pódese afirmar que a educación sexual é un tema que segue sen ter o seu espazo no sistema educativo. A teoría de que sexa unha problemática invisible a ollos das administracións non é factible, xa que existen multitude de textos oficiais que falan da educación sexual e que avogan pola súa implantación no sistema. Entón cal é o erro? Como o indicado polos profesionais consultados na enquisa, a sexualidade segue sendo un tema tabú na sociedade. Séguese a ver como un tema individual que só lle afecta á persoa en concreto. Este é un gran erro, non só por non considerar o gasto sanitario no tratamento de enfermidades de transmisión sexual, senón porque é un dereito fundamental e que polo tanto é responsabilidade de toda a sociedade velar por el. Faise preciso entón, unha actuación eficaz para poder ofrecer a poboación a información necesaria para o desenvolvemento pleno e saudable da súa sexualidade.

No sistema educativo a sexualidade abórdase, na súa maioría, na educación secundaria, pero é necesario que esta empece antes. Ademais, e en relación co que opinan as persoas enquisadas, pensase que se deben tratar temas como a afectividade, os roles e estereotipos de xénero e a identidade sexual, co fin de ofrecer unha educación sexual completa e que teña un impacto en todas as esferas da sexualidade.

Na seguinte páxina, na Táboa 3, recóllense algúns elementos que se consideran debería ter un programa de educación sexual, para que este fose efectivo. O dito programa debería ter unha duración continua ao longo de

todo o desenvolvemento da infancia, nenez e adolescencia, para proporcionar un coñecemento sobre determinados temas, con carácter preventivo. É dicir, o obxectivo é proporcionar a información e as ferramentas precisas para que os menores saiban como enfrontarse ás situacións, antes de que se teñan que enfrontar a elas. Sería absurdo, como pasa no actual sistema, proporcionar información sobre a coerción ou o control nas parellas a menores de 14 ou 15 que xa están vivindo a súa primeira relación sentimental. Estes contidos deben ser acordes á idade dos menores, e impartilos dunha maneira que o poidan comprender. Así, na primeira infancia taballaranse contidos destinados a evitar e a detectar o abuso infantil, como son o propio coñecemento do corpo e a saber identificar en que situacións se debe dar a voz de alarma. Na segunda infancia (3-6 anos) os contidos deben ir enfocados a traballar as bases para que cada menor cre a súa propia identidade sexual, e se fomentará o respecto pola diversidade así como os estereotipos de cada xénero. Nos 6 e 12 anos, empezaranse a tratar os cambios da puberdade no corpo, e como se deben vivir e enfrontar ás primeiras relacións de parella, co fin de evitar actitudes de maltrato, e comezaranse a falar do métodos anticonceptivos, facendo fincapé no preservativo. A partir dos 12 anos, xa se abordaran as relacións sexuais con máis detalle (mitos), as enfermidades de transmisión sexual e as relacións de parella dunha maneira máis exhaustiva.

Táboa 3.

Contidos dun programa de educación sexual segundo a idade na que se imparten.

IDADE	CONTIDO
De 0 a 3 anos	<ul style="list-style-type: none"> - Coñecemento do propio corpo e das características sexuais - Ferramentas para a detección do abuso infantil por parte dos menores (onde é normal que os toquen, quen, en que situacións e momentos...) - Igualdade de xéneros - Afectividade - Hixiene corporal - Reprodución
De 3 a 6 anos	<ul style="list-style-type: none"> - Estereotipos e igualdade de xénero - Afectividade e amizade - Identidade sexual - Respecto pola diversidade sexual - Mitos sobre a reprodución (cegoña etc.)
De 6 a 12 anos	<ul style="list-style-type: none"> - Cambios no corpo debido a puberdade (menstruación, crecemento de pelo polo corpo) - Traballar o amor, o namoramento e os seus estereotipos - Métodos anticonceptivos (preservativo) - Vivir as relacións sexuais como algo propio - Os estereotipos e roles de nos medios de comunicación - Presión de grupo
De 12 a máis anos	<ul style="list-style-type: none"> - Outros métodos anticonceptivos - Planificación familiar (impacto da maternidade e paternidade) - Como afrontar as primeiras relacións sexuais - Enfermidades de transmisión sexual - Mitos e estereotipos das relacións sexuais - Relacións de parella (coerción, maltrato, prevención de violencia de xénero)

REFERENCIAS

- Bravo, A. e Fernández del Valle, J. (Coords.) (2009). *Intervención socioeducativa en acogimiento residencial*. Recuperado de http://www.gifi.es/administrador/publicaciones/archives/65706_int_soc_acores.pdf
- Bejarano, M. e Mateos, A. (2015). La educación afectivo-sexual en el sistema educativo español: análisis normativo y posibilidades de investigación. *Revista Ibero-America de Estudos em Educação*, 2(10), 1507-1521.
- Contreras, M., y Chiclana, C. (2015, Febrero). *La necesidad de educar en sexualidad desde un enfoque holístico*. Comunicación presentada en el XVI Congreso Virtual de Psiquiatría.com., Congreso virtual. Recuperado de http://www.researchgate.net/profile/Carlos_Chiclana/publication/273758997_LA_NECESIDAD_DE_EDUCAR_EN_SEXUALIDAD_DESDE_UN_ENFOQUE_HOLSTICO/links/550aaf680cf290bdc10feb30.pdf
- Cordón, J. (2008). Mitos y creencias sexuales de una población adolescente de Almendralejo. *Matronas profesión*, 3, 6-12.
- Espada, J. P., Quiles, M. J., y Méndez, F. J. (2003). Conductas sexuales de riesgo y prevención del sida en la adolescencia. *Papeles del psicólogo*, 24(85), 29-36.
- Fallas, M. A., Artavia, C., y Gamboa, A. (2012). Educación sexual: Orientadores y orientadoras desde el modelo biográfico y profesional. *Revista electrónica Educare*, 16, 53-71.
- Federación de Asociaciones para la Prevención del Maltrato Infantil. (2011). *20 propuestas para la mejora de la atención a la Infancia y la Adolescencia en España*. Recuperado de <http://www.fapmi.es/imprimirContenido.asp?sec=29&subS=37&pp=1>
- Fernández Del Valle, J. y Fuertes, J. (2000). *El acogimiento residencial en la protección a la infancia*. Madrid: Pirámide.
- García Ruíz, M., Fernández del Valle, J., Franco, A., De Dios, R. e Suárez, O. (2001), *Coñecementos, actitudes e comportamentos relacionados coa transmisión sexual do VIH en mozos residentes en Centros de Menores de Asturias, País Vasco e Castela e León*. Recuperado de http://www.cmpa.es/datos/2/INVESTIGACION_FIPSE_I_505.pdf
- García Ruíz, M. e Suárez Álvarez, O. (2007). *Programa de Educación Sexual para los Centros de menores de Asturias*. Recuperado de <http://observatoriodelainfanciadeasturias.es/documentos/programasexualmenores.pdf>

- García-Vega, E., Menéndez, E., Fernández, P., y Cuesta, M. (2012). Sexualidad, anticoncepción y conducta sexual de riesgo en adolescentes. *International Journal of Psychological Research*, 5(1), 79-87.
- Gavidia, V., Agud, D., Talavera, M., y Pérez, L. (2013). *Las competencias en educación sexual en el currículo de la educación secundaria obligatoria española*. Recuperado de <http://www.uv.es/comsal/pdf/Educ%20Sexual.pdf>
- Gómez-Zapiain, J. (2005). Apego y comportamiento sexual en la adolescencia, en relación con la disposición a asumir riesgos asociados a la experiencia erótica. *Infancia y aprendizaje*, 28(3), 293-308.
- INE (2003). *Encuesta sobre Salud y Hábitos Sexuales*. Recuperado de http://www.ine.es/revistas/cifraine/cifine_sida0704.pdf
- Larrañaga, I., Martí, U. e Bacigalupe, A. (2014). Salud sexual y reproductiva, y crisis económica en España. *Gaceta Sanitaria*, 28(S1), 109-115.
- *Lei orgánica 2/2010, do 3 de marzo, de saúde sexual e reprodutiva e da interrupción voluntaria do embarazo*. *Boletín Oficial del Estado*, 55, do 4 de marzo de 2010.
- Martínez, J. L., Orgaz, B., Vicario, I., González, E., Carcedo, R.J., Fernández, A.A., y Fuertes, J.A. (2011). Educación sexual y formación del profesorado en España: diferencias por sexo, edad, etapa educativa y comunidad autónoma. *Magister: Revista miscelánea de investigación*, 24, 37-47.
- Ministerio de Sanidade, Servizos Sociais e Igualdade (). *Evaluación de un Programa de Educación Sexual y Prevención de VIH/SIDA en Centros de Menores*. Recuperado de <http://www.msssi.gob.es/fr/ciudadanos/enfLesiones/enfTransmisibles/sida/prevencion/jovenes/docs/EvaluacionProgramaEducacionSexualCentrosMenores.pdf>
- Ministerio de Sanidade, Política Social e Igualdade (2011). *Estrategia Nacional de Salud Sexual y Reproductiva*. Recuperado de <http://www.msssi.gob.es/organizacion/sns/planCalidadSNS/pdf/equidad/ENSSR.pdf>
- Observatorio de la Salud de la Mujer (s.d.). *La educación y promoción de la salud sexual. Problemas y pautas de intervención con vistas a reducir los embarazos no deseados. El punto de vista de los profesionales*. Recuperado de http://www.msssi.gob.es/organizacion/sns/plancalidadesns/pdf/equidad/ives_juventud_monografico_profesionales_educadores_sanitarios.pdf

- OMS (2006). *Defining sexual health: report of a technical consultation on sexual health, 28-31 January 2002, Geneva*. Recuperado de http://www.who.int/reproductivehealth/publications/sexual_health/defining_sexual_health.pdf
- Parlamento Europeo (2015). *Informe sobre la estrategia de la UE para la igualdad entre mujeres y hombres después de 2015*. Recuperado de <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=//EP//NONSGML+REPORT+A8-2015-0163+0+DOC+PDF+V0//ES>
- *Plan estratéxico de xuventude de Galicia 2014-2016. Horizonte 2020. "Xuventude 2016"*. Recuperado de <http://xuventude.xunta.es/plan-estrategico-de-xuventude-de-galicia.html>
- *Real decreto 1105/2014, de 26 de diciembre, por el que se establece el currículo básico de la Educación Secundaria Obligatoria y del Bachillerato. Boletín Oficial del Estado, 3, do 3 de xaneiro de 2015.*
- *Resolución do 15 de febreiro de 2016 pola que se procede á publicación das subvencións concedidas en virtude da Orde do 30 de marzo de 2015 pola que se aproban as bases que rexen as subvencións destinadas ás entidades locais de Galicia para a promoción da información xuvenil e para a realización de actividades dirixidas á xuventude no ámbito da educación non formal e da participación durante o ano 2015, e se procede á súa convocatoria. (2016, 25 de febreiro)*. Recuperado de http://www.xunta.gal/dog/Publicados/2016/20160225/AnuncioG0425-170216-0002_gl.html
- *Resolución do 17 de xuño de 2015, da Dirección Xeral de Educación, Formación Profesional e Innovación Educativa, pola que se regula o Plan Proxecta e se establecen as bases para a participación dos centros docentes sostidos con fondos públicos dependentes desta consellería durante o curso escolar 2015/16. (2015, 1 de xullo)*. Recuperado de http://www.xunta.gal/dog/Publicados/2015/20150701/AnuncioG0164-220615-0007_gl.html
- UNESCO (2010). *Orientaciones Técnicas Internacionales sobre Educación en Sexualidad. Enfoque basado en evidencia orientado a escuelas, docentes y educadores de la salud*. Recuperado de <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183281s.pdf>

